

تجلی قداست آب در آرامگاه سعدی شیراز

شهره جوادی *

ندا عرب سلغار **

چکیده

مکان‌های مقدسی که در سرزمین ایران وجود دارند، روزگاری در کنار کوه، چشمه و یا درخت مقدس شکل گرفته‌اند که یادگاری از باورهای کهن ایرانیان مبتنی بر طبیعت‌گرایی بوده و ریشه در اعتقاد به ایزدان مهر و آناهیتا دارد. بعضی از این مکان‌ها، پس از روی آوردن ایرانیان به اسلام، تغییر کاربری داده و به امامزاده‌ها و مقابر بزرگان دین و عرفان تبدیل شده‌اند. اما این مکان‌ها همچنان با خود نشانه‌هایی از عناصر مقدس دین باستان را دارند.

از جمله بناهایی که در آن نشانه‌ای از قداست عنصر آب دیده می‌شود، آرامگاه سعدی در شیراز است که حوض ماهی موجود در آن، مکان تجلی آب و اعتقاد به این عنصر طبیعی است. از دیرباز داستان‌ها و روایت‌هایی از اهمیت این حوض نقل شده و همچنین آداب و مناسکی نیز در ارتباط با آن وجود داشته است که بعدها به شیخ سعدی و قداست تربت او منسوب شده است. از این رو، نگارندگان با توصیف و تحلیل وقایع تاریخی در باب این موضوع، به ارتباط معناداری بین وجود خرابه‌های قلعه قدیمی "پهندژ" در نزدیکی آرامگاه و ریشه‌های تاریخی آداب و رسوم کهن و مناسکی که تاکنون تداوم داشته قایل هستند. به زعم نگارندگان ریشه این ارتباط، به قداست آب در دین‌های کهن باز می‌گردد. روش تحقیق در این مقاله، توصیفی-تحلیلی بر مبنای اسناد کتابخانه‌ای و پژوهش‌های میدانی است.

واژگان کلیدی

آب، نیایش، قنات، پهندژ، حوض ماهی آرامگاه سعدی، قلعه پهندژ.

*. دکتری تاریخ هنر. استادیار پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.

shohrehjavadi@gmail.com

** کارشناس ارشد معماری منظر از دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) قزوین. نویسنده مسئول ۰۹۳۷۴۷۹۹۵۲۵

neda_arabsolghar@yahoo.com

مقدمه

از کهن‌ترین دوران تاکنون بشر وابسته به باورها و اعتقادات خودش بوده و برای توجیه نعمت‌ها و بلاها به خلق نماد و اسطوره پرداخته است. هرچا گروهی دور هم آیند، دین هم به دنبال آنان می‌آید تا که گروه را راه برد. گرد آمدن مردمان به کناره چشمه‌ها، دین‌گستران را هم به سوی آن می‌کشاند. چنین شد که در کنار چشمه‌ها، نیایشگاه‌ها برپا شد و این افزون بر ارجی بود که ایرانیان از دیر باز بر آب می‌نهادند و در جوار آن به نیایش می‌پرداختند (جواهری، ۱۳۷۸ : ۶۶). برای پاسخگویی به این پرسش که تجلی امر قدسی در طبیعت چگونه است و چگونه در فرهنگ آدمیان جای می‌گیرد، باید جست‌وجو و پژوهش‌های عمیقی در نگرش‌های اسطوره‌ای یک قوم نسبت به طبیعت پیرامون آن کرد (خسروی، ۱۳۷۱: ۱۲).

آب، در ایران باستان به جهت اهمیت آن، که نخستین شرط حیات در هر جامعه بشری بوده، جنبه تقدس داشته و ایرانی باستان، برای این عنصر حیاتی و مقدس اسطوره‌سازی کرده است. اماکنی که به عنوان مقبره پیران و بزرگان، امامزاده، مسجد و همچنین بعضی از کلیساها و برج‌های آرامگاهی که در دل طبیعت و در کنار رودخانه، چشمه یا قناتی قرار داشته و از گذشته تاکنون مورد احترام مردم بوده‌اند، به طور مسلم براساس باورهای طبیعت‌گرا و اعتقادات ایرانیان باستان شکل گرفته است. در طی زمان به باورهای گوناگون نسبت داده شده و بدین گونه همیشه مقدس و مورد احترام بوده و از این رو تاکنون باقی‌مانده است (برگرفته از جوادی، ۱۳۸۶).

آناهیتا که ایزدبانو و نگهبان آب‌ها است، نزد ایرانیان به ویژه در دوران ساسانی مقامی بس ارجمند داشته و مورد ستایش بوده است. نام آناهیتا در آبان‌یشت به تعدد آمده است: "آناهیتا به بزرگی همه آب‌های «روی زمین» است. اوست که با نیروی هرچه تمام‌تر روان است (دوستخواه، ۱۳۶۱: ۱۶۰). همچنین در بسیاری از آیین‌های دین زرتشت حضور آب مقدس دیده می‌شود، چنانچه «گیمن» در فصلی از کتاب خود نام این آیین‌ها را می‌آورد: "آئین زوهر zohr یا آب مقدس، که تبرک آبی است که از چاهی در کنار معبد کشیده می‌شود ... آئین برسم که مقداری آب مقدس بر روی برسم ریخته می‌شود که برسم نمایانگر آفرینش گیاهان است و آب مقدس به جای باران ... " (۱۳۷۵: ۱۰۷).

زمانی برای آناهیتا معابد زیبا و باشکوه ساخته می‌شد، همچون معبد آناهیتا در بیشاپور که نیایشگاه سلطنتی بوده و به دستور شاه ساسانی ساخته شده است. اما مردم نیز برای خود اماکنی یا بناهای مقدسی داشتند که آناهیتا را می‌ستودند و به او متوسل می‌شدند (جوادی، ۱۳۸۶). آداب و رسومی که در ارتباط با این عنصر طبیعی انجام می‌شد تا امروز نیز باقی است و در مناطقی از ایران برگزار می‌شود. از جمله بناهایی که در آن نشانی از این رسوم کهن دیده می‌شود حوض ماهی آرامگاه سعدی است که

مناسک و آدابی ویژه در ارتباط با آن انجام می‌شود. حوض ماهی آرامگاه سعدی به عنوان یکی از سرچشمه‌های قنات سعدی از پرآب‌ترین و قدیمی‌ترین قنات‌های شهر شیراز است. نام باستانی این قنات، پهندهژ بوده که پس از ساخت آرامگاه در جوار آن، به قنات سعدی تغییر نام داده است. علت انتساب نام پهندهژ به این قنات، وجود قلعه باستانی «پهندهژ» در نزدیکی قنات است که از جمله قدیمی‌ترین مکان‌های سکونت شهر شیراز بوده است. در روایت‌های تاریخی به خصوصیات فیزیکی و متافیزیکی این قنات اشاره‌های گوناگونی شده و اعمال و مناسکی در ارتباط با حوض ماهی این قنات انجام می‌شود که تا امروز نیز تداوم داشته است.

آیین‌هایی که در ارتباط با قنات سعدی انجام می‌شود، بیانگر ارتباط و تداوم باورهایی است که از گذشته در ارتباط با تقدس عنصر آب و الهه آب وجود داشته است. به نوعی این احترام، ریشه در ادیان باستانی و نگرش این ادیان نسبت به عنصر آب دارد.

نشانه‌های آیین‌های باستانی در رفتار مردم

آرامگاه "شیخ مشرف‌الدین بن مصلح‌الدین سعدی شیرازی" در شمال شرقی شهر شیراز، در دامنه کوه پهندهژ و در مجاورت باغ دلگشا قرار گرفته است. سعدی در این مکان که ابتدا به صورت خانقاه بود، و اواخر عمر خود را گذرانده و سپس در همان‌جا به خاک سپرده شد. در زیر محوطه آرامگاه، چشمه آب زلالی جاری است که سرچشمه آن قنات معروف به "قنات سعدی" است. قنات سعدی، در سده‌های پیش "قنات پهندهژ" خوانده می‌شده و یکی از منابع آب موجود در کوه شمالی شهر شیراز است. همان‌طور که پیش‌تر اشاره کردیم، آب این قنات در نقطه‌ای از آرامگاه سعدی در سطح زمین آشکار می‌شود که "حوض ماهی" نامیده می‌شود (تصویر ۱). این حوض ماهی دارای قداست خاصی است که در مکتوبات تاریخی و سفرنامه‌ها به آن اشاره شده است. تردیدی وجود ندارد که پیش از زمان سعدی و حتی در ایران باستان، این آب جریان داشته و مقدس بوده، به همین دلیل سعدی نیز در این مکان سکنی گزیده است.

سامی می‌گوید: "اعتقادی که در این زمینه وجود دارد این است که این آب شفا بخش بوده و خاصیت ویژه‌ای دارد ... شستشو در این چشمه از قرن‌ها پیش جزء معتقدات مردم شیراز بوده و است" (۱۳۶۳: ۲۱۰). مرحوم میرزا باقر مکتب‌دار شیرازی می‌نویسد: آب این قنات یک نوع آب معدنی است که شستشوی بدن در آن مفید بوده و شاید به همین دلیل از قدیم‌الایام مردم شیراز معتقد بوده‌اند که شب چهارشنبه سوری باید حتماً در آب قنات سعدی آبتنی کنند و این رسوم پسندیده هنوز هم مرسوم و متداول است (بهروزی، ۱۳۵۴: ۳۱).

مردم شیراز باورهای دیگری نیز دارند، از جمله آنکه صاحب آب

را، حضرت امام حسن (ع) می‌دانند و معتقدند اگر دختر یا پسری دست و روی خود را با این آب بشوید، بخت او باز می‌شود. همچنین در گذشته در آن، آب‌تنی می‌کردند و با جام "چهل کلید" روی سر خود آب می‌ریختند.

پس از ساخت آرامگاه سعدی، از آب تنی در این حوض جلوگیری شد و دیگر کسی در محوطه حوض ماهی به آب دسترسی نداشت. اما با فاصله‌ای در حدود ۱۵۰ متر از آرامگاه، در کوچه‌ای که اصطلاحاً کوچه حمام سعدی می‌نامند، آب در سطح زمین ظاهر می‌شود که مردم برای برآورده شدن خواسته‌های خود به آن تمسک می‌جویند (تصاویر ۲ و ۳). در حال حاضر از ساعت ۱۲ ظهر روز چهارشنبه سوری تا ساعت ۲۴، دختران و زنان در جوی آب کوچه حمام سعدی آب‌تنی می‌کنند و از ساعت ۲۴ تا ۸ بامداد به پسران و مردان اختصاص پیدا می‌کند. هجوم جمعیت برای آب‌تنی شدید است و مردم معتقدند این آب، مشکلات و گرفتاری‌ها را حل می‌کند. گاه نیز نامه‌ای برای حضرت امام زمان (عج) در آب حوض ماهی می‌اندازند و حاجت و مشکل خود را مطرح می‌کنند.

مردم از گذشته باور دارند که این آب، سحر و جادو را باطل می‌کند. معمولاً کشاورزان یک ظرف از این آب برمی‌دارند و هنگام آبیاری مزارع خود، آن را در جوی آب می‌ریزند تا از ایجاد حشرات مضر برای کشاورزی جلوگیری کند و مزارع آنها محصول بیشتر بدهد. برخی

تصویر ۱. حوض ماهی آرامگاه سعدی. مأخذ: محمدی، ۱۳۸۴.

Fig.1. The fish pond at Saadi's Tomb. Source: Mohammadi, 2004.

تصویر ۲ و ۳. موقعیت فعلی خروجی قنات سعدی پس از آرامگاه سعدی. عکس: ندا عرب سلغار.

Fig. 2 & 3. Current position of Saadi's Aqueduct outside Saadi's Tomb. photo: Neda Arab Solghar, 2011.

آرامگاه سعدی جمع می‌شدند و آش نذری که در فارس اصطلاحاً "دیگ جوش" نامیده می‌شود، می‌پختند و از بامداد تا شب شادی می‌کردند و بر این باور بودند که یک ماهی قرمز که یک حلقه طلائی در بینی دارد، در آب بالا می‌پرد و می‌رود" (مدیریت فرهنگی استان فارس، ۱۳۸۱: ۵۲).

اجرای این مراسم که به نوعی ریشه در آیین‌های باستانی ایران دارد، اگرچه ظاهر آن تغییر کرده، اما در معنا، همان تقدس آب و در تداوم احترام به ایزدبانوی آب‌هاست. در ادامه برای دریافت ریشه تاریخی این اعتقادات و آیین‌ها و ارتباط آنها با مجموعه آرامگاه سعدی، این مکان از لحاظ جغرافیایی مورد بررسی قرار گرفته است.

شکل‌گیری نخستین سکونتگاه در شیراز

در یک بررسی تاریخی در چگونگی شکل‌گیری نخستین هسته‌های سکونتی از شیراز به تناقضاتی تاریخی در این زمینه می‌رسیم که آیا پیشینه تاریخی شیراز به روزگاران پیش از اسلام باز می‌گردد یا این شهر پس از اسلام پدید آمده است؟ برخی، شیراز را شهری می‌دانند که پیش از اسلام رونق و آبادی داشته اما عده‌ای بنا بر دیگر روایات، نخستین سنگ بنای شیراز را مربوط به روزگار «محمد بن یوسف ثقفی» یکی از فرمانروایان دوره اسلامی دانسته و موجودیت تاریخی آن را در پیش از اسلام نمی‌پذیرند (محمدی، ۱۳۸۴: ۳۵). در برابر نظرات مورخین پس از اسلام، باید این نکته را متذکر شد که پیشینه هر ناحیه را از روی آثار باستانی که پیدا می‌شود تعیین می‌کنند، ولی در جلگه شیراز، هنوز از لحاظ باستانی کاوش‌های دامنه‌داری نشده تا روشن شود پیشینه این جلگه به چند هزار سال پیش از میلاد می‌رسد. اما شواهد و دلایل متعددی در دست است که می‌رساند پیش از اسلام در همین دشت، شهری یا محلی به همین نام وجود داشته است.

• اسناد کتبی

الف) گل نبشته‌ای که در حفاری‌های تخت جمشید کشف شد، مهم‌ترین مدرک درباره پیشینه باستانی شیراز، است یکی از این گل نبشته‌ها که به خط میخی و زبان عیلامی است، مربوط به پرداخت دستمزد کارگران شاغل در تخت جمشید، در سال ۵۱۷ پیش از میلاد است. پروفیسور «جرج. جی. کامرون»، در آنها نام مکانی را یافته است که آن را "شی-رازی-ایش" خوانده و این همان جایی باید باشد که شیراز نامیده می‌شود. بر پایه این خشت‌نبشته مشخص شد شیراز در زمان هخامنشیان دایر و کارگران و صنعتگران هنرمند آن در ساخت تخت جمشید همکاری داشته‌اند (سامی، ۱۳۶۳: ۲۲).

ب) شاهنامه فردوسی: از مدارک ارزنده معتبر ما درباره قدمت و اهمیت شهرهای تاریخی و وجود آن از دوران کهن مندرجات شاهنامه است. یکی از آن شهرهای باستانی، شیراز است که در

نیز معتقدند اگر لباس‌هایشان در این آب شسته شود، بیماری‌ها را از بدن صاحب لباس می‌زداید، بنابراین در کوچه حمام سعدی لباس می‌شویند. هرچند امروزه کمتر به چنین کاری دست می‌زنند، ولی در گذشته تمام صحرای سعدی محل شستن و خشک کردن لباس بود (میراث فرهنگی استان فارس، ۱۳۸۱: ۵۲). از این رو به این محل "گازرگاه" می‌گفتند (تصویر ۴).

تقدس حوض ماهی تا آنجا پیش رفته که مردم از صید ماهی‌های آن خودداری می‌کنند. همچنین برای این منبع آب، خصوصیات

تصویر ۴. دورنمایی از جوی گودی در نزدیکی آرامگاه سعدی. مأخذ: صانع، ۱۳۸۰.

Fig. 4. Panorama of "Jouye Godi". Headsprings of Saadi's Aqueduct.

Source: Sane, 2001.

فیزیکی و متافیزیکی قابل بودند: "ساکنین شیراز بدین آب خصلت بزرگ صحی می‌دهند و ادعا می‌کنند که اگر کسی یک بار از این آب بخورد، مادام‌العمر مریض نمی‌شود" (فلاندن، ۱۳۲۶: ۳۳۲). نویسنده کتاب «آثارالعجم» نیز می‌نویسد: "اگرچه مردمان سبک عقل را اعتقاد بر این است که آن آب سنگین است ولی نه چنین است و بعضی حکمای انگریز^۲ که دارای علم شیمی بوده‌اند محسّنات آن آب را به فقیر نموده‌اند، از جمله هرچه را با آن طبخ کنند به چندین دقیقه نسبت به دیگر آب‌ها زودتر پخته گردد و فقیر را این تجربت حاصل گشت" (قزوینی، ۱۳۸۳: ۴۲۶).

براساس این باورها، مراسم گوناگونی در این مکان اجرا می‌شده است، علاوه بر آنچه پیش‌تر ذکر شد، مرحوم میرزا باقر مکتب‌دار شیرازی می‌نویسد: "هر ساله سه چهار روز پیش از تیرماه جلالی، کسبه شیراز در این صحرا بازاری از چوب و چادر ساخته، هرگونه متاعی را آورده و در روز اول تیرماه عموم اهالی شیراز، هر روزه از شهر در آمده تا یک هفته در آب سعدی رفته، تن‌شویی کرده و از متاع بازار معامله می‌نمودند. ردیابی از این مراسم در دوران معاصر نیز دیده می‌شود، به طور مثال تا چند دهه پیش هر سال هزاران نفر در چهلمین روز پس از عید نوروز در محوطه جلوی

چند جا از عهد کاووس تا عهد کیقباد بدان اشاره کرده است.

• آثار معماری

الف) قصر ابونصر: بازجست پیشینه تاریخی شیراز به ویرانه‌هایی در جنوب شرقی شهر کنونی شیراز باز می‌گردد که امروزه "قصر ابونصر" خوانده می‌شود. "هیئت علمی حفاری موزه متروپولیتن در ویرانه‌های قصر ابونصر کاوش کرده و پاره‌ای سکه و ظروف و اشیای مربوط به دوره‌های سلوکیان، اشکانیان و ساسانیان به دست آوردند که همه، حاکی از وجود و اهمیت این شهر در آن دوران است. ضمن مهرهای پیدا شده، نام اردشیرخوره و نام شهری شبیه شیراز خوانده شده است" (سامی، ۱۳۳۱: ۱۶).

ب) نقوش برجسته برم‌دلک به فاصله چند کیلومتر در شرق قصر ابونصر، که از آثار دوره ساسانیان است.

ج) قلعه پهن‌دژ: این قلعه که امروزه تنها چاه‌های آن باقی مانده، از اصلی‌ترین عواملی است که سابقه تاریخی شیراز را به پیش از اسلام می‌رساند. سامی می‌نویسد: "چاهی ژرف و دهنه‌دار در کوه سعدی به نام "چاه قلعه پهن‌دژ" وجود دارد نظیر چاه‌هایی که هخامنشیان یکی در تخت جمشید و سه حلقه دیگر در امتداد کوه رحمت احفر کرده‌اند. عمق این چاه ۱۰۲ متر و اندازه دهنه آن ۴ در ۴ متر است. معلوم است که تاریخ حفر این پنج حلقه چاه و چاه‌های نظیر آن که در سایر کوه‌های فارس موجود است، حداقل به زمان هخامنشیان مربوط می‌گردد" (همان: ۱۵۲).

با توجه به شواهد باستانی و مکتوبات تاریخی به این نتیجه رسیده که بی‌شک سابقه شکل‌گیری شهر شیراز به دوران پیش از اسلام می‌رسد. «افسر» در این باره می‌نویسد: "شیراز نام شهر به خصوصی نبوده، بلکه به بلوک یا ناحیه بزرگی اطلاق می‌شده که سرتاسر جلگه شیراز و آبادی‌های آن را دربرمی‌گرفته است. در آن ایام تمام این حوزه سرسبز وسیع را شیراز می‌گفتند که در آن آبادی‌ها و قلاعی وجود داشته که شاید معتبرترین آنها محل باستانی قصر ابونصر و دژ مستحکم آن قلعه پهن‌دژ بوده است" (۱۳۷۴: ۲۹).

قلعه تاریخی پهن‌دژ، به دلیل قدمت بیشتر نسبت به سایر ابنیه تاریخی شیراز و به دلیل هم‌جواری با قنات پهن‌دژ و مجموعه آرامگاه سعدی که در اینجا مورد بحث ماست مورد بررسی بیشتری قرار گرفته است. به علت تخریب زیاد این قلعه، برای شناخت آن از مکتوبات تاریخی استفاده شده است.

قلعه پهن‌دژ، سکونتگاه تاریخی

«بهروزی» در کتاب بناهای تاریخی و آثار هنری جلگه مرودشت، توضیح کاملی راجع به این قلعه و حواشی آن می‌دهد، وی می‌نویسد: "در انتهای غربی کوه شمالی شهر، مشرف بر تنگ سعدی قلعه‌ای بوده که اکنون خراب شده است. این قلعه را به نام‌های "پهن‌دژ"، "پهن‌دژ"، "کهن‌دژ"، "پهن‌دژ" و "پهن‌دژ" نامیده‌اند ولی مردم شیراز آن را "قلعه‌بندر" گویند. این قلعه یکی از قلاع قدیمی است که برای حفظ تنگه سعدی و جاده آن و شهر شیراز ساخته

شده بوده است. با مطالعه دقیق و مخصوصاً وجود چاه سنگی و خرده سفال‌هایی که در اطراف آن جمع‌آوری شده، تشخیص داده شده است که این قلعه مربوط به دوران هخامنشیان است که در دوره ساسانیان و بعد از اسلام هم، مخصوصاً در دوره دیلمیان از آن استفاده می‌شده است (۱۳۵۴: ۱۵۲).

از عجایب این قلعه، "چاه وسیع و عمیق" آن است که در دل کوه و در پای قلعه حفر شده و دهنه آن مربع است و از آب آن برای شرب ساکنین قلعه استفاده می‌شده است. اهالی شیراز آن را "چاه قلعه بندر" می‌نامند (تصویر ۵). از آنجایی که این چاه با چاهی که در دامنه شمالی صفا تخت جمشید حفر شده، شبیه است؛ احتمال داده می‌شود که این قلعه و چاه آن در دوره هخامنشیان احداث شده باشد. علی سامی از دو چاه دیگر در این قلعه نام می‌برد که یکی از آنها به چاه دختر موسوم بوده است. "علاوه بر چاه بزرگ قلعه بندر، دو چاه کوچکتر هم در آن قلعه بوده که اکنون اثری از آنها نیست" (سامی، ۱۳۳۱: ۴۹). مصطفوی در کتاب «اقلیم پارس» اشاره می‌کند: "شیراز قصبه فارس، شهری بزرگ است و خرم با خواسته و مردمان بسیار ... و اندر وی یکی دژ پهن‌دژ است قدیم سخت استوار و آن را "قلعه شه مؤبد" خوانند و اندر وی دو آتشکده است که آن را بزرگ دارند" (۱۳۵۷: ۱۳۱).

در مورد زمان ساخت قلعه، نویسنده کتاب «آثارالعجم» می‌نویسد: "در حقیقت آن قلعه گفته‌اند که «پهن» نامی که برادر «شاپور ذوالاکتاف» بوده از برادر گریخته با لشکری به طرف شیراز آمده و جمعی بدو پیوسته ربقه اطاعت او را به گردن نهادند، پس پهن آن دژ را ترتیب داد و عماراتی بالای آن کوه ساخت و حصاری بر آن کشید و به اسم خود موسوم گردانید" (همان: ۴۱۸). با توجه به این نکته که این بنای معماری دچار آسیب زیادی شده و تاکنون مطالعات کاملی راجع به آن انجام نشده است، نگارندگان ویژگی‌های قابل توجه این قلعه را دسته‌بندی کرده و نتیجه آن را

تصویر ۵. دهانه چاه قلعه پهن‌دژ. مأخذ: آرشیو مرکز اسناد ملی استان فارس.

Fig. 5. Well mouth of Pahndej fortress. Source: Fars National Documentation Centre Archive.

قنات سعدی، قنات مقدس

همان‌طور که پیش‌تر ذکر شد، مردم شیراز نسبت به قنات سعدی اعتقادات ویژه‌ای دارند و خصوصیات فیزیکی و متافیزیکی برای آن قایل هستند؛ همچنین حوض ماهی آرامگاه سعدی که مظهر این قنات است را مقدس دانسته، ماهی‌های آن را به شیخ سعدی نسبت داده و از صید ماهی‌های آن خودداری می‌کنند. با توجه به فرضیه مقاله و همچنین دریافت ریشه تاریخی- جغرافیایی منطقه، این اعتقادات و مجموعه رسومی که در این مکان انجام می‌شوند را به لحاظ زمانی و چگونگی ارتباط آن با تقویم ادیان باستانی ایران تحلیل کرده (جدول ۲) و چگونگی تداوم آنها، در

در جدول ۱ نمایش آورده‌اند.

به طور یقین قلعه پهندهژ در جوار قنات پهندهژ (قنات سعدی)، قدیمی‌ترین بنای معماری شیراز است و تاریخ احداث آن به دوران پیش از اسلام می‌رسد. با اشراف بر وجود آتشکده‌ای در قلعه که امروزه از بین رفته است، به این نتیجه رسیده که مجموعه آداب و آیین‌هایی که در ارتباط با حوض ماهی آرامگاه سعدی انجام می‌شوند بی شک ریشه تاریخی در ادیان پیش از اسلام داشته و پس از ورود اسلام به این منطقه دگردیسی کرده و به شخص محترم (سعدی) نسبت داده شده و تاکنون نیز تداوم یافته‌اند. در ادامه برای اثبات فرضیه، ریشه تاریخی این رسوم مورد بررسی قرار گرفته است.

جدول ۱. دسته‌بندی ویژگی‌های موجود در قلعه باستانی پهندهژ. مأخذ: نگارندگان.

Table1. Classification of features of ancient 'Pahndej fortress'. Source: authrs.

دسته‌بندی ویژگی‌های موجود در قلعه باستانی پهندهژ						
قدمت	مکان قرارگیری	کاربری	دوره‌های استفاده	بنای مذهبی موجود در قلعه	ویژگی‌های محیطی اثرگذار بر قلعه	وضعیت فعلی
هخامنشیان	شرق شیراز - کوه شمالی شهر	قلعه سکوتی - نظامی	ساسانیان - دیلمیان	آتشکده (تخریب شده)	همجوار با منبع آب (قنات پهندهژ) - قرارگیری در ارتفاعات کوه	تخریب شده
سامی، ۱۳۶۳	پهروزی، ۱۳۵۴	ملازاده، محمدی ۱۳۴۶	قزوینی، ۱۳۸۳	مصطفوی، ۱۳۵۷	پهروزی، ۱۳۵۴	نگارندگان

جدول ۲. دسته‌بندی مجموعه آداب و رسوم مرتبط با قنات پهندهژ. مأخذ: نگارندگان.

Table2. Classification of customs associated with 'Pahndej Aqueduct'. Source: Neda Arab Solghar

دسته‌بندی رسوم مرتبط با قنات تاریخی پهندهژ	آداب و رسوم در ارتباط با حوض ماهی		ارتباط با ادیان باستانی	اعتقادات موجود در دین اسلام و دوران معاصر
		آب‌تنی شب چهارشنبه‌سوری در آب قنات	آب‌تنی روز اول تیرماه در آب سعدی	مانتره سپند روز - جشن پایان زمستان
شستشو		شست و شوی دست و روی دختران و پسران مجرد برای گشایش بخت	در ایران باستان بخت خوب تنها در گرو ایزدان بوده است (وندیداد، فرگرد، ۵۵، بند ۹)	جام چهل‌کلید، جام‌های مخصوصی بوده که متولیان امامزاده‌ها داشتند و روی آن دعا نوشته شده بود. این جام که به آن جام چهل بسم‌الله هم گفته می‌شود ظرفی است برنجی که همه جاییش چهل آیه که با قل شروع می‌شود، حک کرده‌اند (نجمی، بی‌تا، ۲۱۸).
		ریختن این آب با جام چهل‌کلید روی سر خود		
تقدس ماهی‌های موجود در آرامگاه		پختن آش دیگ‌جوش در چهل‌مین روز پس از عید نوروز در محوطه آرامگاه و اعتقاد به اینکه که ماهی قرمز با حلقه طلایی در آنجا حضور دارد.	آبان‌روز - در این روز به کنار چشمه‌سارها و دریا رفته و خدا را به خاطر این نعمت شکر می‌گفتند و حیات و رشد و نمو هر موجودی را وابسته به آن می‌دانستند (آخته، ۱۳۸۶: ۹۳).	از نام ماهی (حوت) در آیات ۶۹ سوره مبارکه کهف، ۱۶۳ سوره اعراف، ۱۴۲ و ۱۴۴ سوره صافات و ۴۸ سوره قلم نام برده شده است.
انتساب آب به بزرگان دینی	حضرت امام حسن به عنوان صاحب آب انداختن نامه‌ای برای امام زمان (عج) در آب و مطرح کردن مشکلات خود	آب را یکی از ایزدان مقدس دانستن توسط ایرانیان و تقدیس و تکریم آن. به طور نمونه تکریم و ستودن اناهیتا به عنوان ایزدانوی آب‌ها به مناسبت‌های مختلف	بارزترین شکل باور مقدس نسبت به آب که تاکنون رایج است عریضه‌نویسی برای امام زمان (عج) است. آن را در آب می‌اندازند و حاجت می‌طلبند.	
برکت و حاصلخیزی	برداشتن یک ظرف از آب توسط کشاورزان هنگام آبیاری مزارع خود و ریختن آن در جوی آب جهت جلوگیری از کرم ساقه‌خوار.	حیات و رشد و نمو هر موجودی را وابسته به آب و الهه نگهدارنده آب دانستن.	در قرآن از عنصر آب به عنوان "رحمت" و "حیات‌بخش" یاد شده است.	

هفته در آن، آب‌تنی می‌کنند. این رسم هم‌زمان با "اورمزد روز"^۴ است که همراه با آبریزان انجام می‌شود، از سویی دیگر این اعتقادات پس از ورود اسلام به منطقه تداوم یافته و تا دوران معاصر نیز دیده می‌شوند. به طور نمونه اعتقاد بر این است که برای بخت‌گشایی و یا حل‌شدن مشکلات در این آب، آب‌تنی کرده و با جام چهل‌کلید بر روی سر خود آب ریخته و طلب حاجت کنند. این دگردیسی در اسلام باعث حفظ و تداوم این مجموعه رسوم تا دوران معاصر شده است.

دین اسلام مورد بررسی قرار گرفته است. مجموعه آداب و رسومی را که در ارتباط با این قنات و عنصر آب موجود است را در ۴ دسته کلی "تقدس ماهی، انتساب آب به بزرگان دینی، شستشو در ایام خاص و طلب برکت و حاصلخیزی" تقسیم کرده که هر کدام از این نگرش‌ها همراه با مجموعه آداب و سنت‌هایی تحقق پیدا می‌کنند. نکته‌ای که در اینجا قابل تأمل است، انطباق زمان اجرای این مراسم با اعیاد باستانی است؛ به طور مثال در روز اول تیرماه اهالی شهر به قنات رفته و تا یک

نتیجه‌گیری

مراسم و آدابی که در ارتباط با عنصر آب انجام می‌شوند، ریشه تاریخی در اعتقادات مردم ایران و ادیان باستانی دارند. نیایشگاه‌هایی که در ارتباط با این عنصر مقدس ساخته شده است، از دیرباز میان ایرانیان متداول بوده و امروزه در نقاط دور و نزدیک آثار این آیین‌های مقدس به چشم می‌خورد. حوض ماهی آرامگاه سعدی - یکی از سرچشمه‌های قنات سعدی - از جمله بناهایی است که قداست عنصر آب در آن دیده می‌شود. با مطالعه متون تاریخی و بررسی‌های میدانی، آشکار شد نام قدیمی این قنات، "پهندژ" بوده که علت انتساب نام آن، وجود "قلعه باستانی پهندژ" در نزدیکی این قنات است. این قنات، منبع آب‌رسانی به قلعه و سه چاه موجود در آن بوده است، به عبارتی شرط حیات و رشد این مجموعه سکونت‌محسوب می‌شده است.

طبق اعتقادات ایرانیان باستان، این منبع آب جنبه تقدس یافته و مورد احترام واقع شده است. از این رو، مجموعه آداب و رسومی که امروزه در ارتباط با حوض ماهی آرامگاه سعدی انجام می‌شوند، ریشه تاریخی داشته و مفهوم مسطور در این رسوم، به اعتقاد ایرانیان باستان مبنی بر احترام و پرستش الهه آب "آناهیتا" باز می‌گردد.

در یک دسته‌بندی کلی مجموعه آدابی که در ارتباط با این قنات آب صورت می‌گیرند را می‌توان در ۴ دسته "تقدس آب و ماهی، انتساب آب به بزرگان دینی، شستشو در ایام خاص و طلب برکت و حاصلخیزی" تقسیم‌بندی کرد. این مراسم که در روزهای خاصی همچون چهارشنبه سوری، اول تیرماه، چهلمین روز پس از عید نوروز و ... انجام می‌شوند، با اعیاد باستانی ایرانیان به طور هم‌زمان صورت می‌گیرند.

از گذشته تاکنون مراسم آب‌تنی در چشمه مقدس و توسل برای طلب حاجت در میان مردم برپا بوده و بنا بر باورها و اعتقادات دوران پس از اسلام، مفهوم و محتوای آن دگرگون شده است. به طوری که می‌بینیم در ادیان باستان برای طلب حاجت به آب و الهه آب روی آورده و حاجت خود را از آن طلب می‌کنند و در دگردیسی آن در اسلام، به امامان و بزرگان دینی روی آورده، نامه‌ای برای آنان نوشته و به آب می‌سپارند تا طلب حاجت کنند. با تغییر نام "قنات پهندژ" به "قنات سعدی" و نسبت دادن برکت و تقدس این آب به حضور شیخ سعدی، احترام و تکریم به عنصر آب حفظ شده است و برکت این قنات را از شیخ سعدی می‌دانند؛ این دگردیسی، در واقع باعث حفظ و پایداری این رسوم تا امروز شده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. گازرگاه یا گازرگه به معنای جای رختشویی و رختشوی‌خانه است.

۲. انگلیسی

۳. کنار جاده شیراز - تهران (محدادی چشمه علی آباد)

۴. اورمزد روز: جشن آغاز تابستان (انقلاب تابستانی). رسیدن خورشید به بالاترین جایگاه و آغاز سال نو در گاهشماری گاهنباری. این جشن هنوز در برخی نواحی ایران همراه با گردهمایی و مراسم آب‌پاشی و آبریزگان در صحرا انجام می‌شود (مرادی غیث آبادی، ۱۳۴۲: ۵۲).

فهرست منابع

- آخته، ابوالقاسم. ۱۳۸۶. جشن‌ها و آیین‌های شادمانی در ایران از دوران باستان تا امروز. تهران: اطلاعات.
- افسر، کرامت‌الله. ۱۳۷۴. تاریخ بافت قدیمی شیراز. تهران: نشر قطره.
- بهروزی، علی‌نقی. ۱۳۵۴. بناهای تاریخی و آثار هنری جلگه شیراز. شیراز: انتشارات اداره کل و فرهنگ و هنر استان فارس.

- جواهری، پرهام. ۱۳۷۸. چاره آب در تاریخ فارس. تهران: انتشارات گنجینه ملی آب ایران.
- جوادی، شهره. ۱۳۸۶. اماکن مقدس در ارتباط با طبیعت (آب، درخت و کوه). فصلنامه علمی پژوهشی باغ نظر، ۴ (۲): ۲۲-۱۲.
- جوادی، شهره. ۱۳۸۸. مکان‌های مقدس مازندران. مجله علمی منظر، ۳ (۸): ۲۳-۲۰.
- حدودالعالم من المشرق الی المغرب. ۱۳۴۰. به کوشش منوچهر ستوده. انتشارات دانشگاه تهران.
- حسینی فسایی، حاج میرزا حسن. ۱۳۶۷. فارسنامه ناصری (جلد اول). تصحیح از دکتر منصور رستگار فسایی. تهران: چاپخانه سپهر.
- خسروی، محمد باقر. ۱۳۷۱. آب در فرهنگ، هنر و معماری ایرانی. اثر، (۲۱): ۲۰-۱۲.
- دوستخواه، جلیل. ۱۳۶۱. اوستا. تهران: انتشارات مرواید.
- سامی، علی. ۱۳۳۱. آثار تاریخی مرودشت. شیراز: انتشارات اداره کل باستان‌شناسی.
- سامی، علی. ۱۳۶۳. شیراز، شهر جاویدان. شیراز: انتشارات لوکس (نوید).
- صانع، منصور. ۱۳۸۰. به یاد شیراز. به کوشش موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران. تهران: ققنوس.
- فلاندن، اوژن. ۱۳۲۶. سفرنامه اوژن فلاندن. ت: حسین نور صادقی. تهران.
- قزوینی، شرف الدین. ۱۳۸۳. العجم فی آثار بلوک العجم. به کوشش احمد فتوحی نسب. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- گیمن، دوشن. ۱۳۷۵. دین ایران باستان. تهران: نشر فکر روز.
- مدیریت میراث فرهنگی استان فارس. ۱۳۸۱. سیمای میراث فرهنگی استان فارس. تهران: انتشارات و تولیدات فرهنگی.
- مرادی غیاث آبادی، رضا. ۱۳۴۲. راهنمای زمان جشن‌ها و گردهمایی‌های ملی ایران باستان. تهران: پژوهش‌های ایرانی.
- مصطفوی، محمد تقی. ۱۳۵۷. اقلیم پارس. تهران: نشر اشاره.
- محمدی، علی. ۱۳۸۴. شیراز، بهشت ایران. شیراز: انتشارات تخت جمشید.
- ملازاده، کاظم و محمدی، مریم. ۱۳۴۶. قلاع و استحکامات نظامی. تهران: شرکت انتشارات سره.
- نجمی، ناصر. ۱۳۸۲. تهران قدیم. تهران: جانزاده.
- ونیداد، اوستا. ۱۳۵۷. ت: محمد علی حسنی. حیدرآباد: دکن.
- ویلبر، دونالد نیوتون. ۱۳۸۴. باغ‌های ایران و کوشک‌های آن. ت: مهین دخت صبا. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Reference List

- Afsar, k. (1995). *Tarikhe Baft-e Ghadimie Shiraz* [On the old Shiraz]. Tehran: Ghatre publication.
- Akhte, A. (2007). *Jashnha va Ayinhaye Shadmani dar Iran* [Celebrations and Rituals in Iran]. Tehran: Etelaat.
- Behruzi, A. (1975). *Banahaye Tarikhi va Asare honarie Jolgeye Shiraz* [Monuments and Art works of Shiraz]. Shiraz: Edareye farhang va honar Publication.
- Dustkhah, J. (1982). *Avesta*. Tehran: Morvarid publication.
- Duchesne-Guillemin, J. (1996). *Religion of ancient Iran*. Translated by Monajem, R. Tehran: fekre Ruz publication.
- Flandin, E. (1947). *Voyage en perse*. Translated by Nor sadeghi, H. Tehran.
- Hosseini Fasayi, H. (1988). *Farsname naseri* [History of Persia under Qajar rule]. Correction by Fasayi, M. Tehran: Sepehr Publication.
- Javaheri, p. (1999). *Chareye Ab dar tarikhe Fars* [Challenge for Water in ancient Fars]. Tehran: Ganjine meli Ab Iran publication.
- Javadi, Sh. (2007). Amakene moghadas dar Ertebat ba Tabiat [Sacred places in nature (water, trees and mountains)]. *Journal of Bagh-I-Nazar*, 8 (4): 12-22.
- Javadi, Sh. (2009). *Makanhaye moghadas mazandaran* [Holy places in Mazandaran]. *Journal of manzar*, (2): 20-23
- Khosravi, M. (1992). Ab dar farhang, honar va memarie Iran [Water in in Irans Culture, Art and Architecture]. *Journal of Asar*, (21): 12-20.
- Mirase Farhangi Ostane Fars (2001). *Simaye mirase Farhangi Ostane fars* [Cultural Heritage of Fars]. Tehran: Tolidate farhangi publication.
- Mollazade, k. mohammadi, M. (1967). *Ghaleha va estehkamat nezami* [castels and military Fortification]. Tehran: soore publication.
- Moradi ghias abadi, R. (1963). *Rahnamaye zamane jashnhaye meli Iran bastan* [National celebrations and gatherings at Ancient Iran]. Tehran: pazhuheshhaye irani publication.
- Mostafavi, M. (1978). *Eghlime Pars* [The Land of Pars]. Tehran: eshare publication.
- Mohamadi, A. (2004). *Shiraz, Beheshte Iran* [Shiraz: Paradise of Iran]. Shiraz: takhte Jamshid publication.
- Najmi, N. (2003). *Tehrane Ghadim* [Old Tehran]. Tehran: Janzade.
- Sami, A. (1984). *Shiraz, Shahre Javidan* [Shiraz, Immortal city]. Third edition. Shiraz: Navid publication.
- Sami, A. (1952). *Asare tarikhie Marvdasht* [Monuments of Marvdasht]. Shiraz: bastanshenasi publication.
- Sane, M. (2001). *Be yade Shiraz* [In memory of Shiraz]. Tehran: sane.
- Shirazi, F. (2004). *Asar ol Ajam* [Persian works]. Bambaiei: Bambaiei publication
- Soltanzadeh, H. (1998). *Fazahaye memari va shahri dar negargari iran* [Urban & Architectural spaces in Iranian Painting]. Tehran: Chartagh publication.
- *Vandidad* [Avesta, vandid]. (1948). Translated by Hasani, M. A. Heydarabad: Dakan.
- Wilber, D. (2004). *Iran and the Pavillion gardens*. Translated by Saba, M. Tehran: elmi va farhangi publication.

Manifestation of water purity in Sa'adi Shirazi's Tomb

Shohreh Javadi*
Neda Arab Solghar**

Abstract

The holy sites in Iran have mostly been established near mountains, fountains or trees as memorials of old Iranian beliefs which were mostly based on naturism and originated from ancient beliefs in Mithra and Anahita. Some of those holy sites changed their function after the advent of Islam in Iran and became shrines of religious figures. Nevertheless, they continue to preserve the signs and symbols of holiness as prevailed in ancient beliefs.

Among the sites where signs of water purity are dominant is Sa'adi's Tomb where the "Fish Pond" is a place for manifestation of water purity and where the common belief in this natural element is rooted. Many stories and narratives have been told about the importance of this pond and there are ceremonies held to this respect which were attributed later to 'Sheikh Saadi' and the holiness of his tomb. The fish pond at Saadi's Tomb is one of the headsprings of Saadi's Aqueduct which is one of the most watery and the oldest aqueducts in Shiraz. The old name for this aqueduct was "Pahndej" (wide fortress), the name of which was changed to Saadi aqueduct after building the Tomb next to it. The reason for calling this place "Pahndej" was the existence of the ancient fortress near the aqueduct.

This fortress was one of the oldest residential places in Shiraz. Historical narrations have referred to physical and metaphysical features of this aqueduct where rituals and ceremonies were practiced in relation to the fish pond – rituals that have continued so far. This article assumes that the ceremonies concerning this aqueduct suggest the continuance and relevance of beliefs existing with respect to the holiness of the water. This originates from ancient religions and their point of view about water. As it was mentioned earlier, people in Shiraz have special beliefs about Saadi's aqueduct and its physical and metaphysical properties. Also, they consider the fish pond as the symbol of holiness of this aqueduct and attribute its fish to Sheikh Saadi and avoid fishing there. With respect to the hypothesis proposed in this article and understanding the geographical-historical roots of this area, these beliefs together with the ceremonies and their relation to ancient Iranian culture have been analyzed (Table 2). The ceremonies related to this aqueduct and water element have been split into 4 general categories: holiness of fish, attribution of water to great religious men, washing (ablution) during special days and seeking abundance and fertility, each of which is realized along with a series of ceremonies and customs. A point worthy of reflection here is the adjustment of the time of conducting these ceremonies to ancient festivals celebrations. As an example, on the first day of the calendar month of Tir, people in the city would go to this aqueduct and wash their bodies for a week. This ceremony was synchronous with the day "urmazd" performed with the pouring of water. On the other hand, those beliefs prevailed after the advent of Islam in this area to the degree that they can be seen today, as well. It is believed that people took a bath in this water pond to draw in good luck, poured water on their heads and prayed for their demands to be answered. This ritual was taken into Islam and continued after the advent of Islam until today. Therefore, in describing and analyzing the historical events concerning this issue, the authors have been able to establish a significant relation between the ruined parts of the old fortress "Pahndej" near the Tomb and historical roots of ancient ceremonies which have continued to the contemporary time. According to the authors, this relation originates from the holiness of water in old times. This is a cross-sectional field study.

Keywords

Water, veneration, "Pahndej aqueduct", Fish Pond of Sa'adi's Tomb, Pahndej fortress.

*. Ph. D. in History of Art, Assistant Professor, College of Fine Arts, University of Tehran, Iran.

Javadi1336@gmail.com

** . M. A. in Landscape Architecture, Imam Khomeini International University (IKIU)

Neda_arabsolghar@yahoo.com